



A Conceptual Model of Critical Thinking in Islamic Sources *

Ahmad Bahramzadeh ¹ and Mohammad Sadeq Shojaei ²

Abstract



This study aims to develop a conceptual model of critical thinking based on Islamic sources. The research employs qualitative content analysis of religious texts (Shujaei, 2020), a method used to derive psychological insights from Islamic teachings. To achieve this objective, relevant concepts and propositions related to critical thinking were collected from Islamic sources. The gathered texts underwent pre-processing for analysis. Next, inferential content from each proposition was recorded on a structured form. To ensure validity, the findings were evaluated by 13 experts, who expressed their opinions on the interpretations of Quranic verses and hadiths using a four-point Likert scale ranging from "strongly agree" to "strongly disagree." Based on expert feedback, two validity indices—Content Validity Ratio (CVR) and Content Validity Index (CVI)—were calculated. After applying the specified criteria and analyzing the results, 11 key components of critical thinking were identified: Use of Reliable Sources, Clear and Coherent Explanation, Logical Evaluation of Ideas, Evidence, and Claims, Scientific Approach, Open-Mindedness, Foresight and Consideration of Consequences, Reasoning and Rational Argumentation, Comprehensive Analysis, Inquiry and Questioning, Reflective Thinking and Avoidance of Hasty Judgments. Finally, a conceptual model of critical thinking was developed using these components, and the final report was compiled.

Keywords: Thinking, Critical Thinking, Conceptual Model, Islamic Sources.

*. **Date of Receiving:** 13/07/2024, **Date of Revised:** 15/08/2024, **Date of Approving:** 28/01/2025.

1. PhD Candidate in Family Counseling, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Bahramzade7ten@gmail.com.

2. PhD in Psychology, Assistant Professor of Psychology, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. psyalmustafa@gmail.com.



مدل مفهومی تفکر انتقادی در منابع اسلامی*

احمد بهرامزاده^۱ و محمدصادق شجاعی^۲



چکیده

پژوهش حاضر به منظور دستیابی به مدل مفهومی تفکر انتقادی در منابع اسلامی، انجام شده است. روش پژوهش تحلیل کیفی محتوای متون دینی (شجاعی، ۱۳۹۹) بود که برای فهم و استنباط آموزه‌های روان شناختی از منابع اسلامی به کار می‌رود. برای دستیابی به این هدف ابتدا مفاهیم و گزاره‌های مرتبط با تفکر انتقادی از منابع اسلامی گردآوری و با استفاده از اصول پیش پردازش متن مورد بررسی قرار گرفت. در مرحله بعد محتوای استنباطی هر گزاره روی یک فرم ثبت و بعد از تکمیل شدن برای اعتبارسنجی در اختیار ۱۳ نفر از کارشناسان قرار گرفت تا نظر خود را در مورد برداشت‌های انجام شده از آیات و روایات در یک مقیاس چهار درجه ای از کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم اعلام کنند. سپس بر اساس نظر کارشناسان دو شاخص نسبت روایی محتوا (CVR) و شاخص روایی محتوا (CVI) محاسبه و با توجه به معیارهای در نظر گرفته شده و نتایج به دست آمده در این مرحله، ۱۱ مؤلفه برای تفکر انتقادی شامل استفاده از منابع معتبر، ارائه تبیین واضح و روشن، ارزیابی منطقی ایده‌ها، ادله و ادعاها، علم‌محوری، داشتن ذهن باز، عاقبت اندیشی، استدلال، جامع‌نگری، پرسشگری، اندیشه ورزی و پرهیز از قضاوت نسنجیده به دست آمد. در پایان مدل مفهومی تفکر انتقادی با استفاده از مؤلفه‌های به دست آمده در مراحل قبل ترسیم و گزارش نهایی تهیه شد.

واژگان کلیدی: تفکر، تفکر انتقادی، مدل مفهومی، منابع اسلامی.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۳، تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۵/۲۵ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۱۱/۰۸.

۱. دانشجوی دکتری مشاوره خانواده، جامعة المصطفی ص العالمية، قم، ایران: (Bahramzade7ten@gmail.com).

۲. دکتری روانشناسی، استادیار روانشناسی جامعه المصطفی العالمية، قم، ایران (psyalmustafa@gmail.com).



مقدمه

تفکر یکی از مقدس ترین و مهمترین ویژگی ها و سرمایه های انسان است که او را از سایر حیوانات ممتاز می سازد و رشد و کمال انسان وابسته به میزان تفکر اوست (حامدی و حیدرزاده، ۱۴۰۲). پیشرفت انسان در عرصه های مختلف زندگی، وابسته به توانمندی او در تفکر است (عابدکیش و همکاران، ۱۳۹۹). تفکر عبارت است از یک فرایند ذهنی خودانگیخته یا آگاهانه که شامل استدلال برای حل یک مسئله یا تصمیم گیری است (وحيانا، ۲۰۲۲). یکی از مهمترین انواع تفکر که نیازمند توجه و توسعه است، تفکر انتقادی است (الغدونى^۱، ۲۰۲۱). تفکر انتقادی همچنین یکی از موضوعات مهم و پرکاربرد در روان شناسی است (انيس^۳، ۲۰۱۵).

ریشه های فکری تفکر انتقادی به اندازه ریشه شناسی آن کهن است و در ۲۵۰۰ سال پیش به شیوه آموزش و دیدگاه سقراط که با روشی از پرسش گری کشف کرد که مردم نمی توانند به طور منطقی ادعاهای مطمئن خود را درباره دانش توجیه کنند، قابل ردیابی است (پل، الدر و بارتل^۴، ۱۹۹۷). اما پیشینه تدوین الگویی مشخص برای تفکر انتقادی، به اوایل قرن بیستم و کارهای جان دیویی (۱۹۱۰) بر می گردد (شجاعی، ۱۴۰۰). از این رو دیویی را پدر تفکر انتقادی مدرن می شناسند (مدرسی، ۱۳۹۳). دیویی در کتاب معروفش به نام «ما چگونه می اندیشیم»، تفکر بازتابی را اینگونه تعریف می کند: «بررسی فعال، مداوم و دقیق یک باور یا شکل فرضی دانش در پرتو زمینه هایی که آن را پشتیبانی می کند و نتایج بعدی که به آن گرایش دارد» (دیویی^۵، ۱۹۱۰: ۶). تعریف تفکر بازتابی دیویی قویا با تفکر انتقادی مرتبط است. دیویی به نقد آن نوع معرفت شناسی می پردازد که دنیای واقعی و تجارب زیست محیطی فرد را نادیده می انگارد و فرایند اندیشیدن را در ورای تجربه انسان، جستجو می کند (مدرسی، ۱۳۹۳). پاول و الدر (۲۰۱۹) تفکر انتقادی را هنر تجزیه و تحلیل و ارزیابی تفکر با هدف بهبود آن تعریف کرده اند.

همه افراد برای موفقیت در حل مسائل در شرایط سخت و داشتن ارتباط موثر با دیگران به مهارت های تفکر انتقادی نیاز دارند. مهارت های تفکر انتقادی به افراد کمک می کند تا نگاهی انتقادی به مسائل جامعه داشته باشند و به جای تقلید بی اساس، سعی در حل آنها داشته باشند. در واقع هر

1. Vahyana.

2. Al-Ghadouni.

3. Ennis.

4. Paul, R., Elder, L., & Bartell.

5. Dewey.

فردی برای اتخاذ تصمیمات مهم در زندگی خود نیاز به تحلیل و ارزیابی شرایط زندگی خود دارد (اتابکی، کشتی آرای و یارمحمدیان، ۲۰۱۵). سازمان جهانی بهداشت نیز تفکر انتقادی را به عنوان یکی از مهارت‌های اصلی زندگی برای ارتقای سلامت روان و بهبود کیفیت زندگی، ضروری می‌داند و آموزش آن را برای تمام افراد جامعه خواستار شده است (سازمان جهانی بهداشت^۱، ۱۹۹۶).

تفکر انتقادی فرایند ذهنی خوب سازماندهی شده‌ای است که اطلاعات جمع‌آوری شده از مشاهدات، بارتاب‌ها، تجربیات، ارتباطات و یا منطق را فعالانه و اندیشمندانه بررسی کرده و به کار می‌بندد تا راهنمایی برای باورها و رفتارها باشد. فکر انتقادی اشکال وارد کردن به ایده‌ها و نظرات دیگران نیست بلکه، ایجاد و پرورش یک فاصله احساسی و عقلانی بین خودتان و ایده‌ها و نظرات مختلف است، تا بتوانید حقیقت، اعتبار، و معقول بودن مسئله‌ای را بهتر ارزیابی کنید (امیرحسینی، ۱۳۸۹، ص ۸۲). از نظر لیپمن^۲ (۱۹۸۸) تفکر انتقادی، تفکر ماهرانه و مسئولانه است که قضاوت صحیح را تسهیل می‌کند.

در دنیای امروز، بیش از هر زمان دیگری، کسب مهارت‌های تفکر انتقادی برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های مادی و معنوی و در نهایت مواجهه با مشکلات اجتماعی به ضرورتی انکارناپذیر تبدیل شده است (محمدی پویا و صالحی، ۱۳۹۳). چرا که در عصر حاضر دستیابی به اطلاعات دیگر مسئله نیست زیرا با وجود ابزارهای موجود، اطلاعات فراوان با کمترین زحمت قابل دستیابی است. آنچه در حال حاضر مسئله است توانایی و مهارت استفاده از این حجم انبوه اطلاعات و در واقع توانایی خروج از میان اقیانوس اطلاعات ضد و نقیض است. یکی از اساسی‌ترین این مهارت‌ها تفکر انتقادی است که به افراد توان تحلیل و سنجش اطلاعات را می‌دهد. از این رواندیشمندان خواهان گنج‌یافتن آموزش تفکر انتقادی در برنامه‌های درسی، به عنوان چهارمین عنصر آموزش پایه (پس از خواندن، نوشتن و حساب کردن) شده‌اند (جوادی پور، کردستانی و نیرومند، ۱۳۹۲)، در نتیجه، تفکر انتقادی سال‌های اخیر بسیار بیشتر از هر هدف آموزشی دیگری مورد توجه قرار گرفته است (هر^۳، ۲۰۱۲). تا جایی که انیس، لیپمن و پاول (۲۰۰۲) پرورش انسان‌های صاحب‌اندیشه و دارای ذهن کاوشگر را نخستین هدف تربیت می‌دانند (گنجی، دیناروند، ابوطالبی، ۱۳۹۱). اسمیت و هولفیش^۴ (۱۹۶۱) نیز

1. world Health Organization.

2. Lipman.

3. Hare.

4. Smith and Holfish.



اعتقاد دارند مدرسه ای که تفکر انتقادی را در تمام فعالیت‌ها مورد استفاده قرار ندهد، جایگاه مناسبی برای فرهنگ یک جامعه نیست (شریعتمداری، ۱۳۸۲).

با توجه به اهمیت تفکر انتقادی، پژوهش‌های زیادی برای مفهوم‌سازی و شناسایی مؤلفه‌های آن انجام شده است. برای مثال هویت^۱ (۱۹۹۸) تفکر انتقادی را از سایر انواع تفکر (یعنی تفکر غیرانتقادی) مانند تفکر عادت^۲ (تفکر بر اساس تجارب گذشته بدون در نظر گرفتن داده‌های جدید)، طوفان فکری^۳ (گفتن هر چه به ذهن می‌رسد بدون ارزیابی)، تفکر خلاق^۴ (در کنار هم قرار دادن حقایق، مفاهیم و اصول به روش‌های جدید و مبتکرانه)، تفکر پیش‌داورانه^۵ (جمع‌آوری شواهد برای دفاع از یک برداشت و نظر خاص بدون تفکر لازم درباره آن) و تفکر احساسی^۶ (پاسخ دادن به جنبه‌های احساسی یک پیام بدون در نظر گرفتن محتوای آن) متمایز کرده‌اند. گلاسز تفکر انتقادی را شامل پنج اصل؛ استنباط، شناسایی مفروضات، استنتاج، تعبیر و تفسیر و ارزشیابی استدلال‌های منطقی می‌داند (کوشافر، ۱۳۹۷). سازمان جهانی بهداشت برای تفکر انتقادی پنج مرحله؛ انتخاب موضوعی برای بررسی، طرح سؤالاتی در مورد موضوع، جمع‌آوری اطلاعات برای یافتن پاسخ به سؤالات، بررسی اطلاعات و تشخیص اینکه چطور فرد عمل خواهد کرد، را در نظر گرفته است (هاشملو، ۱۴۰۰).

فاسیون^۷ (۱۹۹۰) می‌نویسد که کارشناسان ۶ مهارت اصلی و ۱۶ مهارت فرعی را به عنوان هسته اصلی تفکر انتقادی شناسایی کردند. که برای رعایت اختصار به ذکر و توضیح مختصری از مهارت‌های اصلی بسنده می‌شود: تفسیر، تجزیه و تحلیل، ارزیابی، استنباط، توضیح، خودتنظیمی. برخی از کارشناسان تعلیم و تربیت به دنبال تهیه لیستی از مهارت‌های تفکر انتقادی بوده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که مهارت‌های اساسی که حول فرایندهای ذهنی بالاتر می‌چرخند عبارتند از: توانایی تشخیص، مقایسه، نتیجه‌گیری، پیش‌بینی، ارزیابی (الغدونی، ۲۰۲۱).

-
1. Huitt.
 2. habitual thinking.
 3. Brainstorming.
 4. creative thinking.
 5. prejudicial thinking.
 6. emotive thinking.
 7. Facione.

برخی از کارشناسان معتقدند که تفکر انتقادی علاوه بر مهارت‌ها، شامل گرایش‌ها نیز می‌شود (زوری، نوسک و موسیل^۱، ۲۰۱۰؛ فاسیون، ۲۰۱۱؛ باوم و نیوبیل^۲، ۲۰۱۰). آنها بر این باورند که داشتن تمایل برای بکارگیری مهارت‌های تفکر انتقادی ضروری است و بدون این تمایل با صرف دارا بودن مهارت‌ها ممکن است فرد یک متفکر انتقادی نباشد (راش^۳، ۲۰۱۶). فهرست‌ها و تصورات گرایش‌های خاص بیشتر از فهرست‌های مهارت‌های تفکر انتقادی متفاوت است. طبق نظر کنیدی، فیشر و انیس^۴ (۱۹۹۱) تمایلاتی که معمولاً ذکر می‌شود عبارتند از: داشتن ذهن باز و توجه به دیگران، مرتبط ماندن، بی طرف بودن، تعلیق قضاوت و اتخاذ موضع در صورت لزوم، زیر سوال بردن نظرات خود، و استفاده از مهارت‌های تفکر انتقادی (باتینه و الازی^۵، ۲۰۰۹).

با ملاحظه مؤلفه‌های تفکر انتقادی یعنی مهارت‌ها و تمایلات، ویژگی‌های زیادی را می‌توان برای متفکران انتقادی برشمرد. از نظر فیشر (۱۳۸۶)، آمادگی برای استدلال، اشتیاق و آمادگی برای به چالش کشیدن ایده‌های دیگران، و تمایل به یافتن حقیقت، از ویژگی‌های یک متفکر منتقد محسوب می‌شوند. به اعتقاد پیشقدم (۱۳۸۶) به طور کلی می‌توان برای متفکر انتقادی ویژگی‌های ذیل را بر شمرده: ۱. به همه چیز با شک و تردید می‌نگرد؛ ۲. شخصی فعال است که دائماً سوال می‌کند و پرسش‌گری جزء شخصیت باطنی او شده است؛ ۳. خودبین و خود محور نیست و همیشه آماده شنیدن مسائل و دیدگاه‌های جدید است؛ ۴. دقیق و ریزبین است و می‌تواند از تمام زوایا، مسائل جدید را دنبال کند؛ ۵. نسبت به یک روش خاص تعصب ندارد؛ ۶. به راحتی قادر به ایجاد ارتباط میان اجزاء مختلف یک مجموعه است؛ ۷. در هنگام رو به رو شدن با مسائل و مشکلات بر اساس احساسات عمل نمی‌کند (حاجیان حسینی آبادی، ۱۳۹۷).

تفکر انتقادی در آموزه‌های اسلامی

خداوند در وجود انسان توانایی‌هایی نظیر حواس ظاهری، قوه خیال، وهم، تفکر، تعقل و تدبیر را به امانت نهاده است تا از رهیافت این مبادی شناختی راه هدایت و کمال را در پیش گیرد و در مقام نظر، به

1. Zori, Nosek, & Musil.

2. Baum & Newbill.

3. Rusch.

4. Kennedy, Fisher and Ennis.

5. Bataineh & Alazzi.



شناخت صحیح و در مقام عمل، به عمل برآمده از آگاهی و معیار صحیح دست یابد. رسیدن به این هدف متعالی نیازمند تکوین تفکر سنجشگرانه و نقادانه در مبادی شناختی مبتنی بر نظام معیار مورد تاکید آیات قرآن و سخنان معصومین علیهم السلام است. اهمیت و جایگاه تفکر در اسلام به اندازه ای است که رسول خدا صلی الله علیه و آله می فرماید: **تَفَكَّرْ سَاعَةً خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سَنَةِ** (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۲۷/۶۸)؛ یک ساعت تفکر بهتر از یک سال عبادت است. در روایتی از امام موسی بن جعفر علیه السلام نقل شده است که فرمود: **«يَا هِشَامُ، إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ دَلِيلًا وَدَلِيلَ الْعَقْلِ التَّفَكُّرُ»** (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۶/۱)؛ هر چیزی نشانه ای دارد و نشانه عقل تفکر است.

تفکر انتقادی و سنجشگرانه همواره مورد تاکید آیات قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام است. در قرآن کریم در سوره مبارکه عبس می فرماید: **«فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ»** (عبس: ۲۴)؛ پس انسان باید به خوراکش با تأمل بنگرد. از امام باقر علیه السلام در مورد منظور از «طعام» در این آیه سوال شد که فرموده اند: **«عِلْمُهُ الَّذِي يَأْخُذُهُ مِمَّنْ يَأْخُذُهُ»** (برقی، ۱۳۷۱: ۲۲۰/۱)؛ در دریافت علم ببیند آن را از چه کسی دریافت می کند. نظر به اهمیت علوم اکتسابی و مبادی آن روایت مذکور اهمیت سنجشگری در دریافت های شناختی را بیان می کند. در روایتی از حضرت مسیح علیه السلام نقل شده است که فرمود: **«خُذُوا الْحَقَّ مِنْ أَهْلِ الْبَاطِلِ وَلَا تَأْخُذُوا الْبَاطِلَ مِنْ أَهْلِ الْحَقِّ كُونُوا نَقَّادَ الْكَلَامِ...»** (برقی، ۱۳۷۱: ۲۲۹/۱)؛ حق را از اهل باطل فراگیرید و باطل را از اهل حق فرا نگیرید، سخن سنج باشید. در سیره ائمه علیهم السلام نیز نمونه های زیادی از تفکر انتقادی به چشم می خورد. از باب نمونه می توان به مناظره حضرت علی علیه السلام با جاثلیق، مناظره ی امام صادق علیه السلام با طبیب هندی، ابوشاکر، جابر ابن حیان، مناظره های امام رضا علیه السلام با زنادقه، دهریون و اهل کتاب نام برد که نشان دهنده جایگاه ویژه فرهنگ نقد و انتقاد در اسلام است.

ذکر داستان های پیامبران در قرآن که به نقد حاکمان ظالم و مردم ظلم پذیر پرداخته اند، بیانگر آن است که از دیدگاه اسلام و به طور کلی تمام ادیان توحیدی، نقد و انتقاد لازمه رشد و اصلاح انسان ها و جوامع انسانی است. به عنوان مثال، حضرت ابراهیم علیه السلام پدر خود را بخاطر پرستش معبودان ناتوان و بی خاصیت، محترمانه مورد انتقاد قرار داد: **«إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا»** (مریم: ۴)؛ چرا چیزی را که نمی شنود و نمی بیند و نمی تواند هیچ آسیب و گزند را از تو برطرف کند، می پرستی؟! یا در جای دیگر می فرماید: **«الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أَوَّلُ الْأَلْبَابِ»** (زمر: ۱۸)؛ آنان که سخن را می شنوند و از بهتری نش پیروی می کنند، اینانند کسانی که خدا هدایتشان کرده، و اینان همان خردمندانند. در این آیه شریفه، بر استدلال عقلی و تفکر انتقادی تاکید شده و هدایت عقلی را وسیله هدایت معرفی کرده و از آن به عنوان هدایت الهی نام می برد.

با وجود غنای منابع اسلامی، نگاهی به پیشینه پژوهش‌هایی که در این ارتباط صورت گرفته است، نشان می‌دهد آنچه بیشتر مورد توجه قرار گرفته است، اهمیت و ضرورت تفکر انتقادی و ارائه مؤلفه‌های کلی آن بوده است. برای مثال؛ میرمهدی (۱۴۰۱) به تحلیل مؤلفه‌های معنایی تفکر انتقادی در روایات اصول کافی پرداخته است. توبک، سوری و رضایی (۱۴۰۰) به بررسی تفکر انتقادی در فرایند تعلیم و تربیت از منظر علامه طباطبایی پرداخته و بیان کرده است؛ مؤلفه‌ها و ابعاد تفکر انتقادی از دیدگاه علامه طباطبایی شامل: توجه به تربیت اخلاقی، پرسشگری و بحث و تبادل نظر، علم‌آموزی، تهذیب و تزکیه نفس، استدلال منطقی به منظور اثبات حقایق، آزادی و اختیار در نقد و بررسی نظرات، سعه صدر در مواجهه با مسائل و مشکلات، خردورزی و عقلانیت، رهایی بخشی از جهل و کشف واقعیت‌ها و رسیدن به توحید و قرب الی الله می‌باشد. صحرانی پاریزی و برهمن (۱۳۹۹) پژوهشی را به منظور ارائه مؤلفه‌های تفکر انتقادی با توجه به تربیت آیه ای مستخرج از سوره مبارکه بقره انجام داده‌اند و به مؤلفه‌های از تفکر انتقادی دست یافته‌اند که عبارت‌اند از: قصه‌گویی، پرسشگری، داوری با معیار مشخص، تمثیل، استدلال، تحلیل انتقادی، پرهیز از تعصب و اغراض شخصی، عدالت‌ورزی و حقیقت‌جویی. آذربایجانی، شکرانی و آذربایجانی (۱۳۹۹) به تبیین و بررسی مؤلفه‌ی تمایلات در تفکر انتقادی از منظر قرآن و روانشناسی پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که برخی ویژگی‌ها مثل علاقه و اشتیاق برای دستیابی به حقیقت، تلاش و خستگی ناپذیری، ترجیح سخن یا عقیده یا تفکر درست بر همه چیز، انعطاف‌پذیری و بی‌تعصبی، وحدت و هماهنگی شخصیت، ژرف‌اندیشی مداوم و توجه دقیق به نشانه‌ها، هدفمند بودن و پرهیز از مسائل نامربوط و توسم (نکته‌سنجی و زیرکی) از ویژگی‌های مشترک بین روانشناسی و قرآن و ویژگی‌های چون ایمان و تقوا، شرح صدر، خشیت الهی و ایستادگی، استقامت و ثبات در عقیده از ویژگی‌های مختص به قرآن است. توکلی (۱۳۹۷) کاربرد تفکر انتقادی و مؤلفه‌های آن در ادبیات قرآنی را مورد بررسی قرار داده است و بیان می‌کند که در قرآن، مفهومی که دقیقاً همه عناصر تفکر انتقادی را در برداشته باشد، وجود ندارد، اما مؤلفه‌های تفکر انتقادی به صورت جداگانه در قرآن مطرح شده‌اند و ریشه‌های لغوی فقه، نبط، حجاج و نظر با مؤلفه استنتاج و استنباط تفکر انتقادی در ارتباط‌اند و ریشه‌های لغوی حکم و قضی با مؤلفه‌های ارزیابی، قضاوت و سنجش تفکر انتقادی تناسب معنایی دارند. مهریان (۱۳۹۸) به تحلیل رویکرد تفکر انتقادی در تعلیم و تربیت بر اساس آموزه‌های فقه اسلامی پرداخته است. مقتدایی و همکاران (۱۳۹۵) به بررسی جایگاه و اهمیت تفکر انتقادی از دیدگاه قرآن و امام علی علیه السلام پرداخته‌اند و بیان می‌کنند، در جهان بینی اسلامی اندیشه، تعقل با تدبیر، صبر و مطالعه، تقوای حضور، پرسشگری، موقعیت‌سنجی، بصیرت، پرهیز از تعصب از ویژگی‌های تفکر انتقادی از دیدگاه امام علی علیه السلام می‌باشد.



همان‌طور که از ادبیات پژوهش مشخص است تا کنون مدلی از تفکر انتقادی در منابع اسلامی ارائه نشده است و از آنجایی که لازمه قرار گرفتن تفکر انتقادی در چرخه علم دینی، مفهوم شناسی و ارائه مدل مفهومی آن بر اساس منابع اسلامی است لذا، پژوهش حاضر به شناسایی مؤلفه‌ها، تعیین اعتبار مؤلفه‌ها و تدوین مدل مفهومی تفکر انتقادی بر اساس منابع اسلامی می‌پردازد.

روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل کیفی متون دینی (شجاعی، ۱۳۹۹) استفاده شده است. جامعه متنی این پژوهش، قرآن کریم و اصول الکافی و میزان الحکمه می‌باشد. نمونه‌گیری به صورت شبکه ای^۱ و واحدهای نمونه‌گیری، گزاره‌های ناظر به تفکر انتقادی هستند. مستندات مربوط به تفکر انتقادی در چند مرحله به صورت زیر گردآوری و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. مرحله اول: مشاهده نظام مند (شناسایی گزاره‌های مرتبط با تفکر انتقادی بر اساس استراتژی جستجوی واژگانی و متن خوانی باز). مرحله دوم: غرقه شدن در محتوا (بررسی معنای ظاهری، معناکاوی و تفسیر، ورود به لایه‌های پنهان متن، استدلال و نتیجه‌گیری). مرحله سوم: صورت‌بندی یافته‌ها (تشکیل حوزه‌های معنایی، کشف ساختارها و مضامین پایه، یکپارچه‌سازی). مرحله چهارم: اعتبارسنجی یافته‌ها (در این پژوهش علاوه بر خودبازبینی محقق، تأییدپذیری نظری، بسندگی در نمونه‌گیری چک کردن به وسیله همکاران، تجربه و مهارت شخصی پژوهشگر، برای تجزیه و تحلیل داده‌های به‌دست‌آمده از دو ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) و شاخص روایی محتوا (CVI) استفاده شده است) بدین منظور، مستندات مربوط به هر مؤلفه به همراه محتوای استنباطی در یک فرم مخصوص در اختیار ۱۳ کارشناس متخصص علوم اسلامی و روان‌شناسی قرار داده شد و از آنها خواسته شد: ۱) میزان مطابقت و ضرورت مؤلفه‌ها با موضوع پژوهش در یک طیف سه قسمتی (۱. ضروری است؛ ۲. مفید ولی غیر ضروری است؛ ۳. ضروری نیست) مشخص نمایند، ۲) میزان مطابقت مضمون و معنای برداشت شده توسط پژوهشگر با مفهوم تفکر انتقادی، ذیل هر مؤلفه در قالب طیف لیکرت چهار قسمتی (۱. خیلی زیاد (بدون نیاز به بازبینی)؛ ۲. زیاد (نیاز به بازبینی)؛ ۳. کم (نیاز به بازبینی جدی)؛ ۴. خیلی کم (حذف و کنار گذاشتن)) ارائه نمایند.

1. Network sampling.

یافته‌های پژوهش

این پژوهش با هدف تدوین مدل مفهومی تفکر انتقادی بر اساس منابع اسلامی انجام شد. مؤلفه‌های به دست آمده عبارت‌اند از: استفاده از منابع معتبر، ارائه تبیین واضح و روشن، ارزیابی منطقی ایده‌ها، ادله و ادعاها، علم‌محوری، داشتن ذهن باز، عاقبت‌اندیشی، استدلال، جامع‌نگری، پرسشگری، اندیشه ورزی و پرهیز از قضاوت نسنجیده.

جدول (۱): مستندات و محتوای استنباط شده برای مؤلفه‌های تفکر انتقادی

مؤلفه‌ها	محتوای استنباط شده	مستندات	
استفاده از منابع معتبر	دقت در اینکه برای امور مهم زندگی خود از چه افرادی پیروی کنیم	پیامبر ﷺ: إِنْ أَمَنَکُمْ قَادَتْکُمْ إِلَى اللَّهِ فَانظُرُوا بِمَنْ تَقْتَدُونَ فِي دِینِکُمْ وَصَلَاتِکُمْ (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۱۵۸/۱).	۱
	دقت داشتن در منبع اخبار و اطلاعات	پیامبر ﷺ: لَا تَسْأَلُوا الْفَاجِرَةَ: مَنْ فَجَرَ بِکَ؟ فَکَمَا هَانَ عَلَیْهَا الْفُجُورُ، یَهُونُ عَلَیْهَا أَنْ تَرْمِيَ الْبَرِيَّةَ الْمُسْلِمَ (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۲۰۷/۲).	۲
	رجوع کردن به خبره هر کار	وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَیْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّکْرِ إِنْ کُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (نحل: ۴۳)	۳
	جویا شدن از منبع آگاهی و اطلاعات	امام باقر علیه السلام: إِذَا حَدَّثَکُمْ بِشَيْءٍ، فَاسْأَلُونِي مِنْ کِتَابِ اللَّهِ (کلینی، ۱۴۲۹: ۱۵۲/۱).	۴
ارائه تبیین واضح و روشن	مجمل نگذاشتن بیان	امام علی علیه السلام: لِرُسُلِ اللَّهِ فِي كُلِّ حُكْمٍ تَبْیِیْنٌ (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۲۵/۲).	۱
	استفاده از مثل	وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (زمر: ۲۷).	۲
		وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ (ابراهیم: ۴)	۳
	بیان منافع و معایب	یسولونک عن الخمر والمیسر قل فیهما اثم کبیر ومنفع للناس واثمهما اکبر من نفعهما ویسولونک ماذا ینفقون قل العفو کذلک یبین الله لکم الایة لعلکم تتفکرون (بقره، ۲۱۹)	۴
ارزیابی منطقی ایده‌ها، ادله و ادعاها	اولویت داشتن کیفیت اطلاعات	امام علی علیه السلام: لَا تَنْظُرْ إِلَى مَنْ قَالَ، وَانْظُرْ إِلَى مَا قَالَ (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۵۷/۸).	۱



ردیف	محتوای استنباط شده	مستندات	
	ارزیابی همه اقوال موجود	الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ (زمر: ۱۸).	۲
	آزمودن ادعاها و سخنان انسان در صحنه عمل	ولنبلوكم حتى نعلم المجتهدين منكم والصَّبرين ونبلوا أخباركم (محمد، ۳۱).	۳
	آزمودن افراد به منظور فهمیدن غرض واقعی آنها	يَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا جَاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مَهْجُرَاتٍ فَاِمْتَحِنُوهُنَّ اللَّهُ أَعْلَمَ بِإِيمَانِهِنَّ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ (ممتحنه، ۱۰)	۴
	بررسی اخبار مراجع غیر معتبر	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ (حجرات، ۶).	۵
مجموعه	هر عمل و سخنی باید پشتوانه علمی داشته باشد	وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا (اسراء: ۳۶).	۱
	داشتن پشتوانه علمی برای انتخاب	قَالَ الْعَالِمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: مَنْ دَخَلَ فِي الْإِيمَانِ بِعِلْمٍ، ثَبَّتَ فِيهِ، وَ نَفَعَهُ إِيْمَانُهُ، وَمَنْ دَخَلَ فِيهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ، خَرَجَ مِنْهُ كَمَا دَخَلَ فِيهِ (كلینی، ۱۴۲۹: ۱/۱۴).	۲
	ورود کردن به مسائلی که قبلاً دانش آنها را کسب کرده باشید	امام صادق علیه السلام: وَمَنْ هَجَمَ عَلَىٰ أَمْرِ بِغَيْرِ عِلْمٍ، جَدَعَ أَثْفَ نَفْسِهِ (كلینی، ۱۴۲۹: ۱/۶۲).	۳
مجموعه	پرهیز از سنت گرای و پیروی از علم	وإذا قيل لهم تعالوا إلى ما أنزل الله وإلى الرسول قالوا حسبنا ما وجدنا عليه آباءنا أولو كان آباؤهم لا يعلمون شياً ولا يهتدون (مانده: ۱۰۴).	۱
	مشورت کردن با خردمندان و آگاه	امام علی (ع): حَقٌّ عَلَى الْعَاقِلِ أَنْ يُضَيِّفَ إِلَى رَأْيِهِ رَأْيَ الْعُقَلَاءِ، وَيَضُمَّ إِلَى عِلْمِهِ عُلُومَ	۲

ردیف	محتوای استنباط شده	مستندات	
	شدن از نظراتشان، فراگیری و مطالعه تحقیقات مختلف در هر امری	الحکماء (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۸۸/۶).	
	نقد و بررسی کلام خود	الإمامُ الحسینُ (ع): مِن دَلَالِ الْعَالِمِ: انتِقَاذُهُ لِحَدِيثِهِ، وَعِلْمُهُ بِحَقَائِقِ فُنُونِ النَّظَرِ (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۷۴/۸).	۳
	پذیرش محدود بودن میزان دانایی خود	امام علی (ع): لَا تُعَادُوا مَا تَجْهَلُونَ؛ فَإِنَّ أَكْثَرَ الْعِلْمِ فِيمَا لَا تَعْرِفُونَ (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۳۵۷/۲).	۴
	درخواست اظهار نظر از اطرافیان	قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي أَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّى تَشْهَدُونِ (نمل: ۳۲).	۵
عاقبت اندیشی	اندیشیدن در مورد سرانجام کارها، پیش بینی سرانجام کارها	پیامبر ﷺ: فَإِنِّي أُوصِيكَ إِذَا أَنْتَ هَمَمْتَ بِأَمْرٍ فَتَدَبَّرْ عَاقِبَتَهُ، فَإِنَّ يَكُ رُشْدًا فَاْمُضِهِ، وَإِنْ يَكُ غِيًّا فَانْتَهَ عَنْهُ (کلینی، ۱۴۲۹: ۳۶۰/۱۵).	۱
	مطالعه سرگذشت گذشتگان	أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَثَارُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (روم: ۹).	۲
	پیش بینی سرانجام هر کاری از روی چگونگی اول آن	امام علی (ع): إِنَّ الْأُمُورَ إِذَا اسْتَبْهَتَ اعْتَبِرْ آخِرَهَا بِأَوَّلِهَا (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۳۷/۷).	۳
استدلال	اظهار نظر بر اساس دلیل و برهان و نیز مطالبه آن از دیگران	وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (بقره: ۱۱۱).	۱



ردیف	محتوای استنباط شده	مستندات	
	جستجوی دلیل	وحشر لسليمن جنوده ... (۱۷) وتفقّد الطير فقال ما لي لا أرى الهدهد ... (۲۰) لأعذّبه عذابا شديدا أو لأذبحه أو ليأتيني بسلطان مبين (۲۱) (نمل).	۲
	هر ادعایی باید همراه با دلیل باشد	فاستفتحهم الربك النبات ولهم البنون ... (۱۴۹) ... أم لكم سلطان مبين (۱۵۶) فأتوا بكتبكم إن كنتم صدقين (۱۵۷) (صافات)	۳
ردیف دوم	شناخت مسائل هر علم، شناخت شیوه‌های تحقیق و اظهار نظر	الإمام الحسين عليه السلام: من دلائل العالم: انتفاذه لحديثه، وعلمه بحقائق فنون النظر (محمدي ري شهری، ۱۳۸۹: ۷۴/۸).	۱
	شناخت دقیق مسائل هر علم و راه‌های به دست آوردن آن	الإمام الصادق عليه السلام: فف عند كل أمر حتى تعرف مدخله من مخرجه، قبل أن تقع فيه فتندم (محمدي ري شهری، ۱۳۸۹: ۱۲/۲۰).	۲
	توجه به تفاوت‌ها و اختلافات	إن في خلق السموات والأرض واختلاف الليل والنهار لآيات لأولي الألباب (آل عمران: ۱۹۰)	۳
	به دست آوردن نظرات مختلف	امام علی عليه السلام: من جهل وجوه الآراء أغيبه الجيل (محمدي ري شهری، ۱۳۸۹: ۳/۲۶۴).	۴
ردیف سوم	پرسیدن از خبره	وما أرسلنا من قبلك إلا رجلا نوحى إليهم فاسألوا أهل الذكر إن كنتم لا تعلمون (نحل، ۴۳).	۱
	راه نجات از گمراهی سوال کردن است	امام صادق عليه السلام: قال: سألتهم عن مجذور أصابته جنابة فغسلوه فمات قال قتلوه ألا سألوا فإن دواء العي السؤال (كليني، ۱۴۲۹: ۹۶/۱).	۲
	پرسش مهمترین راه دستیابی به دانش	امام صادق عليه السلام: إنما يهلك الناس لأنهم لا يسألون (كليني، ۱۴۲۹: ۹۶/۱).	۳
	پرسیدن سوال‌های ضروری پرسیدن سوال‌های مفید	رسول الله صلى الله عليه وآله: العلم خزان ومفاتيحه السؤال، فاسألوا رحمكم الله فإنه يؤجر أربعة: السائل، والمُستكلم، والمستمع، والمُجيب لهم (محمدي ري شهری، ۱۳۸۹: ۵/۱۵۲).	۴
		امام علی عليه السلام: سل عما لا بد لك من علمه ولا تعذر في جهله (ميزان، ج ۱۵۲/۵).	

مستندات	محتوای استنباط شده	فهرست ها
۱	وَالَّذِينَ إِذَا دُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا صُمًّا وَعُمْيَانًا (فرقان: ۷۳)	آگاهانه و از روی تفکر عمل کردن
۲	امام علی علیه السلام : مَنْ أَكْثَرَ الْفِكْرَ فِيمَا تَعَلَّمَ انْتَقَنَ عِلْمَهُ، وَفَهِمَ مَا لَمْ يَكُنْ يَفْهَمُ (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۶۴/۸).	حفظ و توسعه آموخته ها به وسیله تفکر در آنها به دست می آید
۳	امام علی علیه السلام : كَفَاكَ مِنْ عَقْلِكَ مَا أَوْضَحَ لَكَ سُبُلَ غَيْبِكَ مِنْ رُشْدِكَ (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۵۰۶/۷).	یافتن مسیر رشد و ترقی
۴	الإمام علي عليه السلام : لَيْسَ الْعَاقِلُ مَنْ يَعْرِفُ الْخَيْرَ مِنَ الشَّرِّ، وَلَكِنَّ الْعَاقِلَ مَنْ يَعْرِفُ خَيْرَ الشَّرِّينَ (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹: ۵۲۹/۷).	شناخت مهمترین
۱	قَالَ سَنَنْظُرُ أَصَدَقْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْكَاذِبِينَ (نمل: ۲۷).	منتظر حجت ماندن
۲	وَتَقَفَدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِي لَا أَرَى الْهُدَاهْدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ (۲۰) لَاعَذَّبَنَّهُ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لِيَأْتِنِي بَسُلْطَنٌ مَبِينٌ (۲۱) (نمل).	درخواست دلیل، ابتدا شنیدن توجیه ها و دلایل
۳	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا صَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَصَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللَّهِ مَغَانِمٌ كَثِيرَةٌ كَذَلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنْ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا (نساء: ۹۴).	تحقیق و بررسی

در مرحله اعتبارسنجی، از نظر ۱۳ نفر از کارشناسان متخصص علوم حوزوی و روان شناسی استفاده شده که بر این اساس نمره ملاک برای CVR برابر با ۰/۵۴ و برای CVI برابر با ۰/۷۹ (لاوشه^۱، ۱۹۷۵) در نظر گرفته شد. نتیجه اعتبارسنجی در جدول شماره ۲ ارائه شده است.

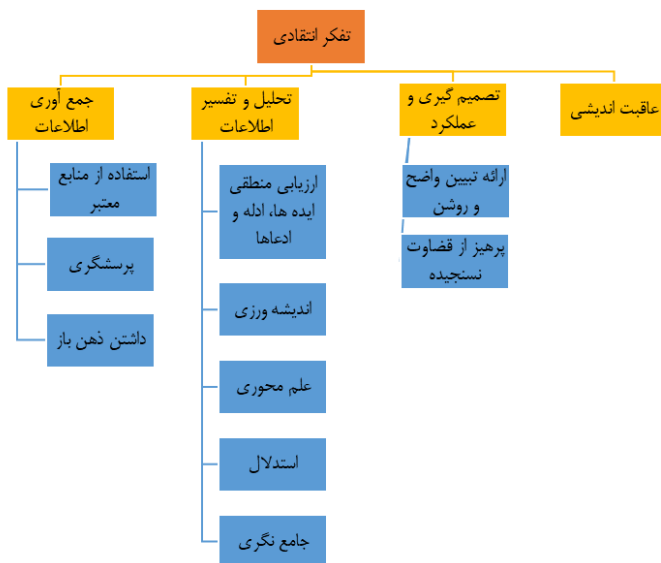


جدول (۲): نتایج روایی سنجی مطابقت و ضرورت مؤلفه‌ها با موضوع پژوهش

مؤلفه	تعداد کارشناسان	مطابقت				CVI		ضرورت			CVR	
		خیلی زیاد (نیاز به بازبینی مجدد)	کم (نیاز به بازبینی جدی)	خیلی کم (حذف و کنار گذاشتن)	سطح معناداری	مؤلفه	ضروری	مفید ولی غیر ضروری	غیر ضروری	سطح معناداری	مؤلفه	
استفاده از منابع معتبر	۱۳	۹	۴	۰	۰	۰/۷۹	۱	۱۲	۱	۰/۵۴	۰/۸۴	
ارائه تبیین واضح و روشن	۱۳	۷	۶	۰	۰	۰/۷۹	۱	۱۱	۲	۰	۰/۶۹	۰/۵۴
ارزیابی منصفانه ادعای طرف ادعا	۱۳	۶	۷	۰	۰	۰/۷۹	۱	۱۲	۱	۰	۰/۸۴	۰/۵۴
علم‌محوری	۱۳	۸	۵	۰	۰	۰/۷۹	۱	۱۲	۱	۰	۰/۸۴	۰/۵۴
دلالت نغزناز	۱۳	۷	۶	۰	۰	۰/۷۹	۱	۱۳	۰	۰/۵۴	۱	
عقل‌گرایی	۱۳	۷	۶	۰	۰	۰/۷۹	۱	۱۱	۲	۰	۰/۶۹	۰/۵۴
استدلال	۱۳	۹	۴	۰	۰	۰/۷۹	۱	۱۳	۰	۰/۵۴	۱	
جامع‌نگری	۱۳	۷	۶	۰	۰	۰/۷۹	۱	۱۳	۰	۰/۵۴	۱	
پرستشگری	۱۳	۱۰	۳	۰	۰	۰/۷۹	۱	۱۲	۱	۰	۰/۸۴	۰/۵۴
لذیبه‌ورزی	۱۲	۶	۷	۰	۰	۰/۷۹	۱	۱۰	۲	۰	۱	۰/۵۶
پرهیز از قضاوت نسنجیده	۱۳	۶	۶	۱	۰	۰/۷۹	۰/۹۲	۱۱	۱	۰	۰/۶۹	۰/۵۴

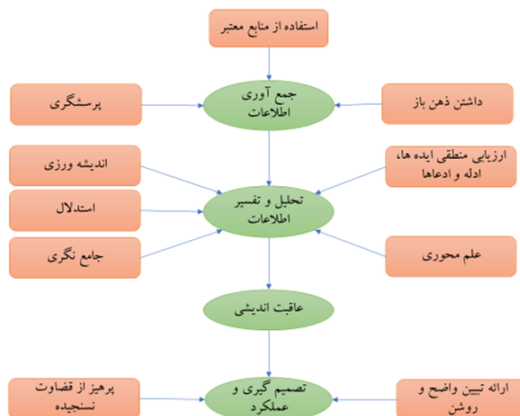
همان‌طور که جدول (۲) نشان می‌دهد شاخص روایی و شاخص نسبت روایی برای همه مؤلفه‌ها تأیید شده است.

با نگاهی کلی تر به مؤلفه‌های ۱۱ گانه تفکر انتقادی، می‌توان آنها را با توجه به اشتراکاتی که دارند دسته‌بندی کرد که هر دسته از مؤلفه‌ها یک بعد از تفکر انتقادی را تشکیل می‌دهد. بر همین اساس مدل مفهومی تفکر انتقادی در شکل شماره ۱ ارائه شده است.



شکل (۱): مدل مفهومی تفکر انتقادی

همچنین این ابعاد را می توان در یک فرایندی که مراحل تفکر انتقادی را نشان می دهد، نیز ارائه کرد. بر این اساس تفکر انتقادی، شامل چهار مرحله است که در شکل شماره ۲ نشان داده شده است.



شکل (۲): مدل فرایندی تفکر انتقادی



مرحله اول مربوط به جمع آوری اطلاعات است که حاصل ۳ مؤلفه؛ استفاده از منابع معتبر، پرسشگری و داشتن ذهن باز می باشد به عبارت دیگر با به کار گیری این ۳ مؤلفه، به دستیابی به اطلاعات لازم پرداخته می شود. مرحله دوم تحلیل و تفسیر اطلاعات به دست آمده است که این تحلیل و تفسیر بر اساس ۵ مؤلفه؛ ارزیابی منطقی ایده ها و ادله و ادعاها، اندیشه ورزی، علم محوری، استدلال و جامع نگری، صورت می گیرد. در مرحله سوم بعد از اینکه صحت و مطابق واقع بودن اطلاعات مورد بررسی قرار گرفت، با عاقبت اندیشی و میزان تاثیرگذاری و کارایی آن مسئله سنجیده می شود و در آخر به تصمیم گیری و عملکرد منجر می شود که به دو صورت ارائه تبیین واضح و روشن و قضاوت سنجیده و درست، صورت می گیرد.

نتیجه گیری

در این مقاله تلاش شد تا با استفاده از منابع اسلامی، مؤلفه های تفکر انتقادی استخراج و مدل مفهومی آن ارائه شود. بدین ترتیب دریافته ایم که توجه به تفکر انتقادی در آیات قرآن و روایات و سیره معصومین علیهم السلام همواره مورد توجه ویژه بوده است. پس از جستجو در منابع و گردآوری مستندات و تحلیل و بررسی آنها با به کارگیری روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی، ۱۱ مؤلفه برای تفکر انتقادی به دست آمد که عبارت اند از: استفاده از منابع معتبر، ارائه تبیین واضح و روشن، ارزیابی منطقی ایده ها، ادله و ادعاها، علم محوری، داشتن ذهن باز، عاقبت اندیشی، استدلال، جامع نگری، پرسشگری، اندیشه ورزی و پرهیز از قضاوت نسنجیده. پس از آن مدل مفهومی تفکر انتقادی بر اساس منابع اسلامی استخراج گردید.

یافته های پژوهش نشان داد که بر خلاف آنچه که از کلمه «انتقاد» به ذهن متبادر می شود، تفکر انتقادی به معنای نقد کردن و ایراد گرفتن صرف نیست، بلکه تفکر انتقادی، یک فرایند منظم و دقیقی است که به ما کمک می کند تا طی یک فرایند منطقی تصمیم گیری کنیم و از تصمیم ها و انتخاب های عجولانه و بدون تأمل بپرهیزیم. دسته بندی مؤلفه های استخراج شده بر اساس تشابه کارکردی نشان داد که تفکر انتقادی یک فرایند ۴ مرحله ای است؛ مرحله اول از فرایند تفکر انتقادی شامل سه مؤلفه استفاده از منابع معتبر، پرسشگری و داشتن ذهن باز است. در این مرحله، متفکر انتقادی ابتدا به جمع آوری اطلاعات می پردازد. برای این کار، او از منابع معتبر و قابل اعتماد استفاده می کند تا اطلاعات دقیق و صحیح را جمع آوری کند. همچنین در این مرحله با پرسشگری و طرح سوال های مناسب و با داشتن ذهن باز، ایده ها و نظرات دیگران را می پذیرد تا از این طریق اطلاعات مورد نیاز را دقیق تر و

کامل تر درک کند. در مرحله دوم متفکر انتقادی، با استفاده از ارزیابی منطقی ایده‌ها، ادله و ادعاها، علم‌محوری، اندیشه ورزی، استدلال و جامع‌نگری، به تحلیل و تفسیر اطلاعات به دست آمده از مرحله اول می‌پردازد.

تصمیم‌عقلانه نیازمند دوراندیشی و در نظر گرفتن عاقبت امور و اقدام کردن بر اساس مفید بودن هر عملی است لذا بعد از اینکه صحت و مطابق واقع بودن اطلاعات در مورد یک مسئله ای به اثبات رسید، در مرحله بعد متفکر انتقادی دست به عاقبت‌اندیشی می‌زند و از این طریق تاثیر مثبت و فایده یا ضرری که یک عمل برای او خواهد داشت را در نظر می‌گیرد و در نهایت تصمیم نهایی را بدون قضاوت نسنجیده می‌گیرد و یک تبیین واضح و روشن نیز برای آن دارد.

یافته‌های این پژوهش با پژوهش‌هایی همسو است؛ انیس (۱۹۸۵) استفاده از منابع معتبر و نام بردن از آنها را به عنوان یکی از تمایلات تفکر انتقادی در طبقه بندی خود از مهارت‌های تفکر انتقادی ذکر می‌کند. پژوهش آذربایجانی (۱۳۹۰) نیز رجوع و استفاده از منابع معتبر برای بهبود تشخیص و قضاوت را یکی از مهارت‌های تفکر انتقادی بر اساس آیات قرآن، نام می‌برد. انجمن فلسفه آمریکا، توضیح و بیان نتایج استدلال و توجیه آن بر اساس ملاحظات شهودی، روش شناختی، معیاری و زمینه ای که نتایج بر آن استوار است (فاسیون، ۱۹۹۰) را یکی از مهارت‌های اصلی تفکر انتقادی نام می‌برد که تا حدودی با مؤلفه ارائه تبیین واضح و روشن همپوشانی دارد. مهران (۱۳۹۸) شفافیت به معنای روشن و واضح بیان کردن اندیشه‌های خویش را از مهارت‌های مشترک تفکر انتقادی و تربیت دینی بیان می‌کند.

مؤلفه ارزیابی منطقی ایده‌ها، ادله و ادعاها، با پژوهش توکلی (۱۳۹۷)، انیس (۱۹۸۵) و فاسیون (۱۹۹۰) همسو است؛ توکلی ارزیابی، قضاوت و سنجش استدلال‌ها را از مؤلفه‌های تفکر انتقادی قابل دستیابی در قرآن می‌داند. انیس تجزیه و تحلیل استدلال‌ها را یکی از مهارت‌ها و توانایی‌های تفکر انتقادی نام می‌برد که می‌تواند با این مؤلفه همپوشانی داشته باشد. فاسیون نیز ارزیابی اعتبار اظهارات یا سایر بازنمایی‌ها که شرح یا توصیفی از ادراک، تجربه، موقعیت، قضاوت، باور یا عقیده یک شخص است، را از مهارت‌های اصلی تفکر انتقادی بر می‌شمارد.

مؤلفه علم‌محوری با یافته‌های حاصل از پژوهش آذربایجانی (۱۳۹۰) که پیروی از آنچه در مورد آن علم وجود دارد را از مهارت‌های تفکر انتقادی در قرآن ذکر می‌کند، همخوانی دارد. همچنین مؤلفه داشتن ذهن باز با یافته‌های حاصل از پژوهش مهران (۱۳۹۸) همسو است. او این مؤلفه را از مؤلفه‌های مشترک تفکر انتقادی و تربیت اسلامی می‌داند. پژوهش همایون فرد و سجادی (۱۳۹۴) یکی از مؤلفه‌های مشترک تفکر انتقادی و تربیت دینی را، داشتن انصاف و احترام به سایر دیدگاه‌ها به



معنی تمایل به پذیرش اشتباه خود و درستی دیدگاه دیگران، بر می‌شمرد که موید این مؤلفه است. انیس (۱۹۸۵) نیز ذهن باز را از تمایلات تفکر انتقادی می‌داند. مقتدایی و همکاران (۱۳۹۵) پرهیز از تعصب و اغراض شخصی را از مؤلفه‌های تفکر انتقادی از منظر امام علی علیه السلام نام می‌برند، که تا حدودی با این مؤلفه همپوشانی دارد.

مؤلفه عاقبت اندیشی با یافته‌های پژوهش مقتدایی و همکاران (۱۳۹۵) که تعقل همراه با تدبیر به معنی توجه به عاقبت امور، را از مؤلفه‌های تفکر انتقادی از منظر امام علی علیه السلام بر می‌شمرد، همسو است. مؤلفه استدلال با یافته‌های پژوهش صحرانی پاریزی و برهمن (۱۳۹۹) که این مؤلفه را یکی از مؤلفه‌های استخراج شده از آیات سوره بقره نشان می‌دهد همسو است. محمدی پویا و صالحی (۱۳۹۳) نیز یکی از مصادیق تفکر انتقادی در قرآن را استدلال ذکر می‌کند. این مؤلفه با یافته‌های پژوهش مهربان (۱۳۹۸) نیز همخوانی دارد.

مؤلفه جامع‌نگری با یافته‌های پژوهش مهربان (۱۳۹۸) که تحلیلی بودن به معنای بررسی از زوایای مختلف را از مؤلفه‌های مشترک تفکر انتقادی و تربیت اسلامی معرفی می‌کند، همخوانی دارد. طبق نظریه انیس (۱۹۸۵)، در نظر گرفتن همه جوانب از تمایلات تفکر انتقادی است که با این مؤلفه همپوشانی دارد. در مورد مؤلفه پرسشگری هم محمدی پویا و صالحی (۱۳۹۳) این مؤلفه را از مصادیق تفکر انتقادی در قرآن نام می‌برند. پژوهش مقتدایی و همکاران (۱۳۹۵) پرسشگری را از ویژگی‌های تفکر انتقادی از منظر امام علی علیه السلام معرفی می‌کند. یافته‌های حاصل از پژوهش صحرانی پاریزی و برهمن (۱۳۹۹) نیز پرسشگری را از مؤلفه‌های تفکر انتقادی در سوره بقره نشان می‌دهد.

مؤلفه اندیشه‌ورزی با پژوهش مقتدایی و همکاران (۱۳۹۵)، که بصیرت و روشن بینی را از مؤلفه‌های تفکر انتقادی از منظر امام علی علیه السلام به دست می‌دهد همخوانی دارد. در مورد مؤلفه پرهیز از قضاوت نسنجیده، جان دیوئی (۱۹۱۰) ذات تفکر انتقادی را قضاوت معلق یا تردید سالم (نقد سازنده)، و پرهیز از تعجیل در قضاوت، تعریف می‌کند. این مؤلفه با یافته‌های حاصل از پژوهش صحرانی پاریزی و برهمن (۱۳۹۹) که دآوری با معیار مشخص را از مؤلفه تفکر انتقادی در سوره بقره ذکر می‌کند، همخوانی دارد. همچنین با یافته‌های پژوهش محمدی پویا و صالحی (۱۳۹۳) که قضاوت و ارزیابی با معیار روشن را از مؤلفه‌های تفکر انتقادی در قرآن به دست آورده‌اند نیز تا حدودی همسو است.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. آذربایجانی، نفیسه؛ شکرانی، رضا و آذربایجانی، مسعود، تبیین و بررسی مؤلفه‌ی تمایلات در تفکر انتقادی از منظر فرهنگ قرآنی و روانشناسی، فصلنامه قرآن، فرهنگ و تمدن، دوره ۱، شماره ۲، ص ۶۷-۱۰۲، ۱۳۹۹.
۳. امیرحسینی، خسرو، مهارت های اساسی زندگی تفکر انتقادی، تهران: انتشارات عارف کامل، ۱۳۸۹.
۴. توکلی، رسول، کاربرد تفکر انتقادی و مؤلفه‌های آن در ادبیات قرآنی، معرفت، دوره ۲۷، شماره ۳، ص ۴۱-۵۱، ۱۳۹۷.
۵. برقی، احمد بن محمد بن خالد، المحاسن، قم: دار الکتب الإسلامية، ۱۳۷۱ق.
۶. توبک، حمید؛ سوری، احمد و رضایی، صادق، تفکر انتقادی در فرایند تعلیم و تربیت از منظر علامه طباطبائی، فصلنامه علمی-پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، دوره ۱۱، شماره ۲، ص ۱۳۱-۱۵۳، ۱۴۰۰.
۷. جوادی پور، محمد؛ کردستانی، فرشته و نیرومند، گیتی، بررسی ارتباط بین سلامت روان و تفکر انتقادی دانشجویان کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز در سال ۹۱-۹۲، مطالعات رسانه ای، سال ۸، شماره ۲۲، ص ۱۲۷-۱۳۶، ۱۳۹۲.
۸. حامدی، عقیقه و حیدرزاده، بررسی تاثیر نگرش دینی بر تفکر انتقادی دانشجویان، مجله توسعه آموزش جندی شاپور اهواز، ۱۴(۴)، ص ۳۶۹-۳۸۰، ۲۰۲۴.
۹. حاجیان حسین آباد، راضیه، تاثیر تفکر انتقادی بر خودکارآمدی تحصیلی و خودتنظیمی تحصیلی دانشجویان، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته برنامه ریزی درسی، دانشگاه اراک، ۱۳۹۷.
۱۰. شاهی، بتول، بررسی و مقایسه ماهیت تربیتی تفکر انتقادی از دیدگاه اسلام و پساساختارگرایی، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش، دانشگاه الزهرا (س)، ۱۳۹۰.
۱۱. شریعتمداری، علی، روان شناسی تربیتی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۲.



۱۲. شجاعی، محمدصادق، مفهوم سازی خوداندیشی انتقادی در منابع اسلامی، پژوهش‌های روانشناسی اسلامی، سال چهارم، شماره ۱، ص ۷-۲۸، ۱۴۰۰.
۱۳. شجاعی، محمدصادق، روش تحلیل کیفی محتوای متون دینی: مبانی نظری و مراحل اجرا، مطالعات اسلام و روانشناسی، دوره ۴، شماره ۲۷، ص ۴۱-۷۳، ۱۳۹۹.
۱۴. صحرانی پاریزی، فاطمه و برهمن، مریم، ارائه مؤلفه‌های تفکر انتقادی باتوجه به تربیت آیه ای مستخرج از سوره مبارکه بقره، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۲۸، شماره ۴۷، ص ۶۳-۸۵، ۱۳۹۹.
۱۵. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ ق.
۱۶. عابدکیش، صدرالله؛ مزیدی، محمد؛ خوش‌بخت، فریبا و کریمی، محمدحسن، واکاوی جایگاه تفکر انتقادی در اسناد بالادستی آموزش و پرورش ایران از نظر میزان کاربست مؤلفه‌های تفکر انتقادی پیتروفسیونه، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، سال ۱۲، شماره ۱، ص ۴۰-۲۳، ۱۳۹۹.
۱۷. عباسی، حجت‌الله، تفکر انتقادی، مدیریت رسانه، شماره ۴۷، ص ۵-۶، ۱۳۹۹.
۱۸. فیشر، رابرت، آموزش تفکر به کودکان، ترجمه: مسعود صفایی مقدم و افسانه نجاریان، اهواز: نشر رسش، ۱۳۸۶.
۱۹. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۸.
۲۰. کوشافر، محسن، بررسی روند تحول تفکر انتقادی (مهارت و گرایش به تفکر انتقادی) و انگیزه یادگیری در دانشجویان گروه‌های عمده دانشگاه تبریز و نقش برنامه درسی پنهان در آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم تربیتی، دانشگاه تبریز، ۱۳۹۷.
۲۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: دارالحديث، ۱۴۲۹ ق.
۲۲. گنجی، کامران؛ دیناروند، حسن و ابوطالبی، حمید، اثربخشی آموزش مهارت‌های پرسشگری و توضیح به معلمان بر خلاقیت دانش‌آموزان دوره متوسطه، ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی، دوره ۲، شماره ۳، ص ۱۳۷-۱۶۷، ۱۳۹۱.
۲۳. میرمهدی، زینب، تحلیل مؤلفه‌های معنایی تفکر انتقادی در روایات اصول کافی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه ولیعصر (عج) رفسنجان، ۱۴۰۱.

۲۴. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، بیروت: دار إحياء التراث العربي، بی تا.
۲۵. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: دارالحديث، ۱۳۸۹.
۲۶. مصطفوی، حسن، التحقيق في كلمات القرآن الكريم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامي، ۱۳۶۸.
۲۷. مطهری، مرتضی، انسان کامل، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر تبلیغات اسلامي، ۱۳۶۷.
۲۸. مهدوی، انسیه، تبیین شناخت مربیان پیش دبستانی از مهارت تفکر انتقادی، پایان نامه کارشناسی ارشد برنامه ریزی درسی، دانشگاه الزهراء (س)، ۱۳۹۵.
۲۹. مهري نژاد، سیدابوالقاسم، انطباق و هنجاریابی آزمون مهارت های تفکر انتقادی کالیفرنیا، تازه‌های علوم شناختی، سال ۹، شماره ۳، ص ۶۳-۷۲، ۱۳۸۶.
۳۰. مهران، مهتاب، تحلیل رویکرد تفکر انتقادی در تعلیم و تربیت بر اساس آموزه‌های فقه اسلامی، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور استان اصفهان، ۱۳۹۸.
۳۱. محمدی پویا (بیجوند)، فرامرز و صالحی، اکبر، تحلیل محتوای قرآن کریم بر اساس مفهوم تفکر انتقادی، علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، سال ۲، شماره ۳، ص ۲۵-۴۹، ۱۳۹۳.
۳۲. مقتدایی، لیلا؛ امیری، مجید؛ نظری، حسین و موسوی، ستاره، جایگاه و اهمیت تفکر انتقادی از دیدگاه قرآن و امام علی عليه السلام، اسلام و علوم اجتماعی، سال ۸، شماره ۱۵، ص ۱۶۸-۱۳۳، ۱۳۹۵.
۳۳. همایون فرد، آیتا و سجادی، مهدی، تبیین و تحلیل زمینه‌های سازواری و همگرایی تفکر انتقادی با تربیت دینی، فصلنامه تعلیم و تربیت، شماره ۱۲۷، ص ۵۷-۷۷، ۱۳۹۴.
۳۴. هاشملو، جعفر، تفکر انتقادی، بازیابی ۲۱ آذر ۱۴۰۲، از <http://jafarhashemlou.blogfa.com/post/2446>، ۱۴۰۰.

35. Al-Ghadouni, A. B. M., Critical thinking: Components, skills, and strategies, Revista Argentina de Clínica Psicológica, 30(2), 1, 2021.
36. Atabaki, A. M. S., Keshtiaray, N., & Yarmohammadian, M. H., Scrutiny of Critical Thinking Concept, International Education Studies, 8(3), 93-102, 2015.



37. Bataineh, O., & Alazzi, K. F., Perceptions of Jordanian Secondary Schools Teachers towards Critical Thinking, *International education*, 38(2), 4, 2009.
38. Dewey, J., *How we think*, DigiCat, 2022.
39. Ennis, R. H., Critical thinking: A streamlined conception, In *The Palgrave handbook of critical thinking in higher education*, pp. 3147–, Palgrave Macmillan, New York, 2015.
40. Ennis, R. H., *A logical basis for measuring critical thinking skills*, Educational leadership, 1985.
41. Elder, L., & Paul, R., *The miniature guide to critical thinking concepts & tools*, Foundation for Critical Thinking, 2019.
42. Facione, P. A., Critical thinking: What it is and why it counts, *Insight assessment*, 1(1), 1-23, 2011.
43. Facione, P., Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction, *The Delphi Report*, 1990.
44. Halpern, D. F., *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking*, psychology press, 2013.
45. Hare, W., Critical thinking as an aim of education, In *The aims of education*, pp. 85–99, Routledge, 2012.
46. Huitt, W., Critical thinking: An overview, *Educational psychology interactive*, 3(6), 34-50, 1998.
47. Lipman, M., Critical thinking: What can it be, *Educational Leadership*, 46(1), 38-43, 1988.
48. Liesl M. Baum and Phyllis Leary Newbill, *Instructional design as critical and creative thinking: A journey through a Jamestown-Era Native American Village*, 2010.
49. Lawshe, C. H., A quantitative approach to content validity, *Personnel psychology*, 28(4), 563-575, 1975.
50. Paul, R., Elder, L., & Bartell, T., *A brief history of the idea of critical thinking*, Retrieved July, 10, 2006, 1997.
51. Rusch, C., *Critical thinking development in education*, 2016.

52. Zori, S., Nosek, L. J., & Musil, C. M., Critical thinking of nurse managers related to staff RNs' perceptions of the practice environment, Journal of Nursing scholarship, 42(3), 305-313, 2010.
53. World Health Organization, Life skills education: Planning for research as an integral part of life skills education development, implementation and maintenance, No. MNH/PSF/96.2. Rev. 1, World Health Organization, 1996.



References

1. *The Noble Quran*.
2. 'Abbāsī, Ḥujjat Allāh, *Tafakkur-e Enteqādī (Critical Thinking)*, Media Management, Issue 47, pp. 5-6, 1399 SH (2020 CE).
3. 'Ābidkīsh, Ṣadr Allāh; Mazīdī, Moḥammad; Khushbakht, Farībā; and Karīmī, Moḥammad Ḥasan, *Vākāvī-ye Jāygāh-e Tafakkur-e Enteqādī dar Asnād-e Bālādashī-ye Āmūzesh wa Parvarish-e Īrān az Naẓar-e Mīzān-e Kārbast-e Mu'allifah-hā-ye Tafakkur-e Enteqādī-ye Pīter Fesyūn (Analyzing the Position of Critical Thinking in Iran's Educational Documents in Terms of the Application of Peter Facione's Critical Thinking Components)*, Islam and Educational Research, Volume 12, Issue 1, pp. 23-40, 1399 SH (2020 CE).
4. Al-Ghadouni, A. B. M., *Critical thinking: Components, skills, and strategies*, Revista Argentina de Clínica Psicológica, 30(2), 1, 2021.
5. Amīr Ḥusaynī, Khusraw, *Mahārat-hā-ye Asāsī-ye Zindagī: Tafakkur-e Enteqādī (Basic Life Skills: Critical Thinking)*, Tehran: Intishārāt-e 'Āref-e Kāmil ('Āref-e Kāmil Publications), 1389 SH (2010 CE).
6. Atabaki, A. M. S., Keshtiaray, N., & Yarmohammadian, M. H., *Scrutiny of Critical Thinking Concept*, International Education Studies, 8(3), 93-102, 2015.
7. Āzarbāyjānī, Nafisah; Shukrānī, Reżā; and Āzarbāyjānī, Mas'ūd, *Tabyīn wa Barrasī-ye Mu'allifah-ye Tamāyulāt dar Tafakkur-e Enteqādī az Manẓar-e Farhang-e Qur'ānī wa Ravānshīnāsī (Explanation and Analysis of the Component of Inclinations in Critical Thinking from the Perspective of Quranic Culture and Psychology)*, Quarterly Journal of Quran, Culture, and Civilization, Volume 1, Issue 2, pp. 67-102, 1399 SH (2020 CE).
8. Barqī, Aḥmad ibn Moḥammad ibn Khālīd, *Al-Maḥāsīn (The Virtues)*, Qom: Dār al-Kutub al-Islāmīyah (House of Islamic Books), 1371 AH (1951 CE).
9. Bataineh, O., & Alazzi, K. F., *Perceptions of Jordanian Secondary Schools Teachers towards Critical Thinking*, International education, 38(2), 4, 2009.
10. Dewey, J., *How we think*, DigiCat, 2022.
11. Elder, L., & Paul, R., *The miniature guide to critical thinking concepts & tools*, Foundation for Critical Thinking, 2019.
12. Ennis, R. H., *A logical basis for measuring critical thinking skills*, Educational leadership, 1985.
13. Ennis, R. H., *Critical thinking: A streamlined conception*, In The Palgrave handbook of critical thinking in higher education, pp. 3147-, Palgrave Macmillan, New York, 2015.
14. Facione, P. A., *Critical thinking: What it is and why it counts*, Insight assessment, 1(1), 1-23, 2011.
15. Facione, P., *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction*, The Delphi Report, 1990.
16. Fīsher, Rūbert, *Āmūzesh-e Tafakkur be Kūdakān (Teaching Thinking to Children)*, Translated by Mas'ūd Ṣafā'ī Muqaddam and Afsāneh Najjārīyān, Ahvaz: Nashr-e Rasesh (Rasesh Publications), 1386 SH (2007 CE).

17. Ganjī, Kāmran; Dīnārvand, Ḥasan; and Abūṭālebī, Ḥamīd, *Aṣr-bakhshī-ye Āmūzesh-e Mahārat-hā-ye Purseshgarī wa Tawzīh be Mo'alleman bar Khalāqīyat-e Dānīsh Āmūzān-e Dowreh-ye Motawasseṭeh (The Effectiveness of Teaching Questioning and Explanation Skills to Teachers on the Creativity of High School Students)*, Innovation and Creativity in Humanities, Volume 2, Issue 3, pp. 137-167, 1391 SH (2012 CE).
18. Hājjiān Ḥusaynābād, Rāziyah, *Ta'thīr-e Tafakkur-e Enteqādī bar Khodkār-Āmadī-ye Taḥṣīlī wa Khod-Tanzīmī-ye Taḥṣīlī-ye Dānīshjūyān (The Impact of Critical Thinking on Academic Self-Efficacy and Self-Regulation Among Students)*, Master's Thesis in Curriculum Planning, University of Arak, 1397 SH (2018 CE).
19. Halpern, D. F., *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking*, psychology press, 2013.
20. Hāmīdī, 'Afifah and Ḥaydarzādeh, *Barrasī-ye Ta'thīr-e Negaresh-e Dīnī bar Tafakkur-e Enteqādī-ye Dānīshjūyān (Investigating the Impact of Religious Attitude on Students' Critical Thinking)*, Journal of Educational Development of Jundishapur Ahvaz, 14(4), pp. 369-380, 2024 CE.
21. Hare, W., *Critical thinking as an aim of education*, In The aims of education, pp. 85-99, Routledge, 2012.
22. Hāshemlū, Ja'far, *Tafakkur-e Enteqādī (Critical Thinking)*, Retrieved on 21 Azar 1402 (December 12, 2023), from <http://jafarhashemlou.blogfa.com/post/2446>, 1400 SH (2021 CE).
23. Huitt, W., *Critical thinking: An overview*, Educational psychology interactive, 3(6), 34-50, 1998.
24. Humāyūn Far, Anītā and Sajjādī, Mahdī, *Tabyīn wa Taḥlīl-e Zīrīnhā-ye Sāzvarī wa Hamgarāyī-ye Tafakkur-e Enteqādī bā Tarbiyat-e Dīnī (Explanation and Analysis of the Compatibility and Convergence of Critical Thinking with Religious Education)*, Quarterly Journal of Education, Issue 127, pp. 57-77, 1394 SH (2015 CE).
25. Javādī Pūr, Moḥammad; Kordestānī, Firishtah; and Nīrūmand, Gītī, *Barrasī-ye Ertebāt Beyn-e Salāmat-e Ravān wa Tafakkur-e Enteqādī-ye Dānīshjūyān-e Kārshenāsī-ye Arshad-e Dānīshgāh-e Āzād-e Islāmī-ye Tehrān Markaz dar Sāl-e 91-92 (Investigating the Relationship Between Mental Health and Critical Thinking Among Master's Students at Islamic Azad University, Tehran Central Branch, in 2012-2013)*, Media Studies, Volume 8, Issue 22, pp. 127-136, 1392 SH (2013 CE).
26. Kulaynī, Moḥammad ibn Ya'qūb, *Al-Kāfi (The Sufficient)*, Qom: Dār al-Ḥadīth (House of Hadith), 1429 AH (2008 CE).
27. Kūshāfar, Muḥsin, *Barrasī-ye Ravand-e Taḥavvol-e Tafakkur-e Enteqādī (Mahārat wa Gerāyesh be Tafakkur-e Enteqādī) wa Angīzeh-ye Yādگیرī dar Dānīshjūyān-e Gorūh-hā-ye 'Omdeh-ye Dānīshgāh-e Tabrīz wa Naqsh-e Barnāmeḥ-ye Darsī-ye Penhān dar Ān (Investigating the Evolution of Critical Thinking (Skills and Tendencies) and Learning Motivation Among Students in Major Groups at the University of Tabriz and the Role of the Hidden*



- Curriculum), Master's Thesis in Educational Sciences, University of Tabriz, 1397 SH (2018 CE).
28. Lawshe, C. H., *A quantitative approach to content validity*, Personnel psychology, 28(4), 563-575, 1975.
 29. Liesl M. Baum and Phyllis Leary Newbill, *Instructional design as critical and creative thinking: A journey through a Jamestown-Era Native American Village*, 2010.
 30. Lipman, M., *Critical thinking: What can it be*, Educational Leadership, 46(1), 38-43, 1988.
 31. Mahdavi, Ansīyah, *Tabyīn-e Shenākht-e Morabbīyān-e Pīsh-Dabestānī az Mahārat-e Tafakkur-e Enteqādī (Explaining Preschool Educators' Understanding of Critical Thinking Skills)*, Master's Thesis in Curriculum Planning, Al-Zahra University, 1395 SH (2016 CE).
 32. Mahri Nizhād, Sayyid Abū al-Qāsim, *Enṭebāq wa Hāmgarīyābī-ye Āzmūn-e Mahārat-hā-ye Tafakkur-e Enteqādī-ye Kāliforniā (Adaptation and Standardization of the California Critical Thinking Skills Test)*, Cognitive Science Updates, Volume 9, Issue 3, pp. 63-72, 1386 SH (2007 CE).
 33. Mahriyān, Mahtāb, *Tahlīl-e Rūykard-e Tafakkur-e Enteqādī dar Ta'līm wa Tarbiyat bar Asās-e Āmūzeh-hā-ye Fiqh-e Islāmī (Analyzing the Approach of Critical Thinking in Education Based on Islamic Jurisprudence Teachings)*, Master's Thesis in Educational Sciences, Payame Noor University, Isfahan Branch, 1398 SH (2019 CE).
 34. Majlisī, Moḥammad Bāqir, *Biḥār al-Anwār al-Jāmi'ah li-Durar Akhbār al-A'imma al-Aṭhār (Oceans of Lights: A Comprehensive Collection of the Pearls of Narrations from the Pure Imams)*, Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī (House for the Revival of Arab Heritage), n.d.
 35. Mīr Mahdī, Zaynab, *Tahlīl-e Mu'allifah-hā-ye Ma'nāyī-ye Tafakkur-e Enteqādī dar Rivāyat-e Uṣūl-e Kāfi (Analyzing the Semantic Components of Critical Thinking in the Narrations of Uṣūl al-Kāfi)*, Master's Thesis in Quranic and Hadith Sciences, Vali-e Asr University, Rafsanjan, 1401 SH (2022 CE).
 36. Moḥammadi Pūyā (Bījvand), Farāmarz and Sālehī, Akbar, *Tahlīl-e Mohtavā-ye Qur'ān-e Karīm bar Asās-e Maḥmūm-e Tafakkur-e Enteqādī (Content Analysis of the Noble Quran Based on the Concept of Critical Thinking)*, Educational Sciences from an Islamic Perspective, Volume 2, Issue 3, pp. 25-49, 1393 SH (2014 CE).
 37. Moḥammadi Rī Shahrī, Moḥammad, *Mizān al-Ḥikmah (The Scale of Wisdom)*, Qom: Dār al-Ḥadīth (House of Hadīth), 1389 SH (2010 CE).
 38. Muqtadā'i, Līlā; Amīrī, Majīd; Naẓārī, Ḥusayn; and Mūsavī, Sitārah, *Jāyghā wa Aḥamīyat-e Tafakkur-e Enteqādī az Dīdgāh-e Qur'ān wa Imām 'Alī (A.S.) (The Position and Importance of Critical Thinking from the Perspective of the Quran and Imam Ali (A.S.))*, Islam and Social Sciences, Volume 8, Issue 15, pp. 133-168, 1395 SH (2016 CE).
 39. Muṣṭafawī, Hasan, *Al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm (The Investigation of the Words of the Noble Quran)*, Tehran: Wizārat-e Farhang wa Irshād-e Islāmī (Ministry of Culture and Islamic Guidance), 1368 SH (1989 CE).

40. Muṭahharī, Murtaẓā, *Insān-e Kāmil (The Perfect Human)*, Qom: Jāmi'ah-ye Mudarrisīn-e Hawzah-ye 'Ilmīyah Qom, Daftar-e Tablīghāt-e Islāmī (Society of Seminary Teachers of Qom, Office of Islamic Preaching), 1367 SH (1988 CE).
41. Paul, R., Elder, L., & Bartell, T., *A brief history of the idea of critical thinking*, Retrieved July, 10, 2006, 1997.
42. Qarā'afī, Muḥsin, *Tafsīr-e Nūr (The Light of Exegesis)*, Tehran: Markaz-e Farhangī-ye Dars-hā'ī az Qur'ān (Cultural Center for Lessons from the Quran), 1388 SH (2009 CE).
43. Rusch, C., *Critical thinking development in education*, 2016.
44. Şahrā'ī Pārīzī, Fātimah and Barahman, Maryam, *Erā'eh-ye Mu'allifah-hā-ye Tafakkur-e Enteqādī bā Tavajjoh be Tarbiyat-e Ayah-ī Mostakhrāj az Sūrah-ye Mubārakeh-ye Baqarah (Presenting the Components of Critical Thinking Based on Educational Verses Derived from Surah Al-Baqarah)*, Research in Issues of Islamic Education, Volume 28, Issue 47, pp. 63-85, 1399 SH (2020 CE).
45. Shāhī, Batūl, *Barrasī wa Moqāyeseh-ye Māhīyat-e Tarbiyatī-ye Tafakkur-e Enteqādī az Dīdgāh-e Islām wa Pasāsāktārgirī (A Study and Comparison of the Educational Nature of Critical Thinking from the Perspectives of Islam and Post-Structuralism)*, Master's Thesis in History and Philosophy of Education, Al-Zahra University, 1390 SH (2011 CE).
46. Sharī'atmadārī, 'Alī, *Ravān-shināsī-ye Tarbiyatī (Educational Psychology)*, Tehran: Intishārāt-e Amīr Kabīr (Amīr Kabīr Publications), 1382 SH (2003 CE).
47. Shujā'ī, Moḥammad Šādiq, *Maḥmūm-sāzī-ye Khod-Andīshī-ye Enteqādī dar Manābe'-e Islāmī (Conceptualization of Critical Self-Reflection in Islamic Sources)*, Islamic Psychology Research, Volume 4, Issue 1, pp. 7-28, 1400 SH (2021 CE).
48. Shujā'ī, Moḥammad Šādiq, *Ravesh-e Tahllīl-e Keyfī-ye Mohtavā-ye Matn-e Dīnī: Mabānī-ye Naẓarī wa Marāḥel-e Ejrā (Qualitative Content Analysis of Religious Texts: Theoretical Foundations and Implementation Stages)*, Studies in Islam and Psychology, Volume 4, Issue 27, pp. 41-73, 1399 SH (2020 CE).
49. Ṭabāṭabā'ī, Moḥammad Ḥusayn, *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Balance in the Exegesis of the Quran)*, 3rd Edition, Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt (A'lamī Foundation for Publications), 1390 AH (1970 CE).
50. Tawakkolī, Rasūl, *Kārbord-e Tafakkur-e Enteqādī wa Mu'allifah-hā-ye Ān dar Adabīyāt-e Qur'ānī (The Application of Critical Thinking and Its Components in Quranic Literature)*, Ma'rifat, Volume 27, Issue 3, pp. 41-51, 1397 SH (2018 CE).
51. Tūbak, Ḥamīd; Sūrī, Aḥmad; and Reẓā'ī, Šādiq, *Tafakkur-e Enteqādī dar Farāyand-e Ta'līm wa Tarbiyat az Manẓar-e 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī (Critical Thinking in the Process of Education from the Perspective of 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī)*, Quarterly Journal of Social Theories of Muslim Thinkers, Volume 11, Issue 2, pp. 131-153, 1400 SH (2021 CE).
52. World Health Organization, *Life skills education: Planning for research as an integral part of life skills education development, implementation and maintenance*, No. MNH/PSF/96.2. Rev. 1, World Health Organization, 1996.
53. Zori, S., Nosek, L. J., & Musil, C. M., *Critical thinking of nurse managers related to staff RNs' perceptions of the practice environment*, Journal of Nursing scholarship, 42(3), 305-313, 2010.